

Adam Moniuszko

Uniwersytet Warszawski

Ochrona prawno-karna i odpowiedzialność urzędników. Wybrane aspekty funkcjonowania kancelarii ziemskich na Mazowszu w latach 1588–1648

Wstęp

Niedawno ukazał się artykuł zawierający próbę podsumowania stanu badań nad kancelariami sądów szlacheckich w dawnej Rzeczypospolitej. Autor konstatuje całkiem pokaźny dorobek badań w zakresie kancelarii grodzkich. Jednocześnie zwraca uwagę na słabsze opracowanie problematyki kancelarii ziemskich, a ogólnie zauważa braki ujęcia prawno-historycznego, zarówno co do samych kancelarii, jak i sądów szlacheckich¹. Jego rozważania nie dotyczą jednak problemu terytorialnego rozkładu badań nad kancelariami².

¹ Przegląd stanu badań i dotychczasowej literatury patrz: J. Łosowski, *Osiągnięcia i potrzeby w zakresie badań nad dziejami kancelarii sądów i urzędów szlacheckich oraz wiejskich w dawnej Polsce* [w:] *Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań*, red. K. Chorążyczewski, J. Tandecki, Toruń 2011, s. 100–107.

² Prowadzone badania nad kancelariami i ich środowiskiem urzędniczym koncentrowały się przede wszystkim na terenie Małopolski i województwa ruskiego. W pierwszym rzędzie wskazać należy monografie: R. Jop, *Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku*, Lublin 2003; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin 2004 oraz serie artykułów Oswalda Balzera i Przemysława Dąbkowskiego z przełomu XIX i XX stulecia: O. Balzer, *Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII*, Lwów 1882 [nadbitka z „Przewodnika Naukowego i Literackiego”]; P. Dąbkowski, *Palestra i księgi sądowe trembowelskie za czasów polskich*, Lwów 1920; tegoż, *Palestra i księgi sądowe sanockie w dawnej Polsce*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” 1925, t. 1, z. 6; tegoż, *Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” 1926, t. 3, z. 2, s. 99–207; tegoż, *Urzednicy kancelaryjni sądów ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce*, Lwów 1918 [nadbitka z „Przewodnika Naukowego i Literackiego” 1918, t. 46]. Z innych opracowań dotyczących tego regionu wskazać można: Z. Wojas, *Kancelaria grodzka krakowska za starosty Jana Firleja w latach 1572–1574*, „Archeion” 1962, t. 36, s. 193–216; A. Chursan, *Organizacja sądu i kancelarii ziemskiej lubelskiej*

Niniejsza praca dotyczyć będzie – w pewnej tylko części – wspomnianych problemów badawczych, a przede wszystkim dwóch aspektów interesujących dla historyka prawa, a dotychczas zazwyczaj pomijanych lub ledwie sygnalizowanych: ochrony prawnokarnej kancelarii oraz odpowiedzialności urzędników za niedopełnienie obowiązków służbowych³. Badany obszar stanowi Mazowsze w czasach panowania dwóch pierwszych Wazów na polskim tronie, a zatem niemal *terra incognita*⁴ w dotychczasowych dociekaniach nad kancelariami lokalnych sądów szlacheckich. Spostrzeżeń i ustaleń w tym zakresie dokonano niejako na marginesie badań nad funkcjonowaniem mazowieckich sądów ziemskich, stąd też stanowią one bardziej wstępne niż ostateczne wnioski badawcze⁵.

na tle przemian politycznych i ustrojowych końca XVIII wieku, „Studia Archiwalne” 2004, t. 1, s. 25–39. Funkcjonowaniem kancelarii grodzkich i ziemskich w Wielkopolsce i Prusach Królewskich zajęła się Janina Bielecka, *Kancelaria grodzka wielkopolska w XVI–XVIII w.*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1, s. 119–153; też, *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–XVIII w.*, „Archeion” 1954, t. 22, s. 129–152; też, *Organizacja i działalność sądów grodzkich w Prusach Królewskich od wieku XV do XVIII*, „Archeion” 1977, t. 65, s. 155–174.

³ Nieco uwagi zagadnieniu odpowiedzialności urzędników kancelaryjnych w XVIII w. poświęcili: O. Balzer, dz. cyt., s. 8–9, 35, 47–48; J. Łosowski, dz. cyt., s. 127.

⁴ Warto zwrócić przede wszystkim uwagę na prace Adama Wolffa o metryce i książej kancelarii mazowieckiej, A. Wolff, *Metryka mazowiecka. Układ pierwotny, sposób rejestracji*, Warszawa 1929, *passim*. Interesujące ustępy dotyczące obowiązków i uposażenia pisarzy oraz wzmianki o podpisach znalazły się w monografii poświęconej mazowieckim urzędnikom w późnym średniowieczu, tegoż, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 111–114, 265–266. Ostatnio ogólny zarys – ze względu na zniszczenie ksiąg sądowych niemożliwe jest pogłębione studium – funkcjonowania kancelarii grodzkiej i ziemskiej ziemi liwskiej przedstawił Mirosław Roguski, *Kancelaria ziemna i grodzka liwska w XV–XVIII wieku*, „Rocznik Liwski” 2012/2013, t. 6, s. 55–83. Na temat mazowieckich ksiąg grodzkich i ziemskich w XVI i XVII w. zob. M. Kulecki, *Sprawy mieszczan Starej i Nowej Warszawy w warszawskich aktach ziemskich i grodzkich od roku 1526 do początków XVII wieku*, „Rocznik Warszawski” 2008, t. 36, s. 29–33; A. Moniuszko, *Mazowieckie księgi sądowe ziemskie jako źródło do badań sądownictwa za panowania Zygmunta III i Władysława IV*, „Naukowi Zapiski. Zbiornik prac mołodih vczienih ta aspirantiv” 2009, t. 19, kn. 1, s. 197–214, wersja cyfrowa: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26992/13-Moniuszko.pdf> (dostęp: 22.08.2014). Zasadniczo jednak brakuje gruntownych studiów dotyczących organizacji i funkcjonowania tamtejszych kancelarii sądowych od II poł. XVI do XVIII w.

⁵ A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*, Warszawa 2013. Wyjście poza kwerendę przeprowadzoną dla celów tej pracy okazało się utrudnione ze względu na trwający od 2011 r. remont magazynów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, powodujący wyłączenie dostępności większości mazowieckich ksiąg grodzkich i ziemskich z omawianego okresu.

1. Zarys charakterystyki organizacji kancelarii ziemskich na Mazowszu

Organizacja mazowieckich kancelarii grodzkich i ziemskich różniła się w zależności od województw: w płockim i rawskim przyjęto rozwiązania koronne, natomiast w mazowieckim pozostawiono pewne zasady z okresu funkcjonowania prawa mazowieckiego. W tym ostatnim wprawdzie od 1577 r. również obowiązywało prawo koronne, lecz z pewnymi odrębnościami, zebranymi w *Zwyczajach województwa mazowieckiego* (tzw. *Ekscepta mazowieckie*)⁶. Zgodnie z artykułem 7 *Eksceptów* utrzymano połączenia pisarstw grodzkiego i ziemskiego: „Pisarz tenże ziemski, który przez elekcyją od szlachty obrany a przez Króla Iego Miłości dawan bywa, a nie inszy żaden, akta grodzkie sprawować ma i u siebie w mocy mieć”⁷. Wpływało to na zespolenie – przynajmniej do pewnego stopnia – także kancelarii grodzkiej i ziemskiej⁸. Charakterystyczna pod tym względem jest adnotacja, umieszczona w protestacji z 1629 r., dotyczącej zniesławienia i poturbowania szlachcica w kancelarii różańskiej: „in Cancellaria terrestris et castrensis Rozanensis circa positione actorum terrestrium et castrensiu[m] Rozanensiu[m]”⁹. W innej protestacji – tym razem podpiska zakroczymskiego – padło stwierdzenie, że do zajścia doszło „in domus Cancellariae, in qua acta publica, **totius documentis Zacroczimensis** [wyróżnienie A. M.] servantur”¹⁰. Sugerują one funkcjonowanie połączonych kance-

⁶ Szerzej: K. Brześkiewicz, *Ekscepta mazowieckie – geneza i zakres przedmiotowy*, „Zeszyty Naukowe filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku”, z. 61 (seria: „Prawo i Ekonomia” 1988, t. 14), s. 7–55; A. Moniuszko, *Funkcjonowanie relikwów dawnego ziemskiego prawa mazowieckiego na przełomie XVI i XVII stulecia – zarys problematyki*, [w:] *Mazowsze na pograniczu kultur w średniowieczu i nowożytności*, red. M. Dygo, Pułtusk 2007, s. 123–146.

⁷ *Volumina Constitutionum* (dalej: VC), t. 2, vol. 1, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 381.

⁸ Michał Kulecki odnotował częste i charakterystyczne dla ksiąg sądowych województwa mazowieckiego przemieszanie akt grodzkich i ziemskich, stwierdzając, że stanowi to pokłosie połączenia pisarstw grodzkiego i ziemskiego, tenże, dz. cyt., s. 30–31. Egzemplifikację tej tezy dla omawianego okresu stanowią mogą wyszogrodzkie księgi grodzkie z serii dekretów, wśród których znajduje się kilka ksiąg ziemskich, AGAD, Wyszogrodzkie Grodzkie Dekreta Wokandy, t. 4–9; różańskie księgi grodzkie, gdzie znajdują się dwie księgi ziemskie inskrypcji, AGAD, Różańskie Grodzkie Wieczyste, t. 4, 11; księga ziemska ciechanowska, zawierająca przede wszystkim wpisy tamtejszej kancelarii grodzkiej, AGAD, Ciechanowskie Wieczyste Aktykowane, t. 1; czy też księgi ziemskie powiatu błońskiego z okresu 1588–1648, składające się z przemieszanych akt ziemskich wszystkich trzech powiatów ziemi warszawskiej oraz akt grodu warszawskiego, AGAD, Ziemskie Błońskie Seria II *Decreta*, t. 4–6, 8–11.

⁹ AGAD, Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 6, k. 210v.

¹⁰ AGAD, Zakroczymskie Grodzkie Wieczyste, t. 58, k. 541v.

larii. Z drugiej jednak strony na kartach ksiąg sądowych niekiedy pojawiają się urzędnicy kancelaryjni tytułowani w sposób określający ich przynależność do jednej z dwóch kancelarii, np. w 1591 r. Wawrzyniec Gardlicki, podpisek ziemski zambrowski i ostrołęcki (*vicenotarius terrestris zembrowiensis et ostroleczensis*)¹¹ czy też podpiskowie grodzcy wąsoscy: Andrzej Łempicki i Paweł Żmijewski¹². Wobec tak odmiennych wzmianek źródłowych, ustalenie stopnia powiązania kancelarii grodzkich i ziemskich województwa mazowieckiego bez wątpienia wymaga dalszych badań, zarówno w zakresie ich organizacji, jak również składu osobowego.

Kolejną cechą odróżniającą województwo mazowieckie od płockiego i rawskiego była liczba kancelarii grodzkich i ziemskich. Wiązało się to przede wszystkim z ustrojem województwa, dzielącego się na 10 ziem z własnymi sejmikami, sądami ziemskimi i grodami. Dodatkowo w ziemi łomżyńskiej – prawdopodobnie ze względu na liczebność szlachty – od II połowy XVI w. funkcjonowały dwa ziemstwa: łomżyńskie i zambrowskie¹³. Starostw grodowych było wprawdzie 10, lecz już w XVI w. wyodrębniano dla niektórych powiatów (Wąsosz w ziemi wiskiej, Zambrów i Kolno w ziemi łomżyńskiej, Maków w ziemi różańskiej, Ostrów i Kamieniec w ziemi nurskiej) urzędy grodzkie z kancelariami, przy zachowaniu dotychczasowego zwierzchnictwa starostów i pisarzy¹⁴. W sumie zatem możemy mówić aż o 27 (11 ziemskich i 16 grodzkich) kancelariach w województwie mazowieckim. Województwa płockie i rawskie nie wyróżniały się pod tym względem od reszty Korony: działało w nich pięć kancelarii ziemskich i cztery grodzkie. Pewien wyjątek stanowią rozszerzone funkcje kancelarii ziemskich (płockiej i zawkrzeńskiej) w województwie płockim, które obsługiwały także tamtejszy sąd wojewodziński dla drobnej szlachty¹⁵.

¹¹ AGAD, Ostrołęckie Ziemskie *Terrestria Perpetuitatis et Decretorum*, t. 1086, k. 60.

¹² Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: B. PAU i PAN), 8350, k. 25, 96v. Tytułatura sugeruje sprawowanie urzędu w kancelarii urzędu grodzkiego w Wąsoszu, wyodrębnionego w ramach grodu wiskiego.

¹³ A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy...*, s. 45–46, 85–87.

¹⁴ Tamże, s. 32–35; tegoż, *Postulaty zmian w szlacheckim wymiarze sprawiedliwości w mazowieckich laudach sejmikowych w latach 1587–1648*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1, *Kultura – instytucje – gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 58–60; M. Pawlikowski, *Sądownictwo grodzkie w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Strzałków 2012, s. 58–59. Na temat funkcjonowania w XVIII w. wyodrębnionych urzędów z kancelariami, nazywając je *półgródkami* lub *susceptami*, wspominał O. Balzer, dz. cyt., s. 7. Znakomity lwowski historyk prawa mylnie jednak przypisywał ich funkcjonowanie wyłącznie do drugiej połowy XVIII w.

¹⁵ O utrzymującej się w XVII w. jurysdykcji wojewody płockiego nad częścią szlachty zob. A. Wolff, *Kompetencje urzędników ziemskich mazowieckich*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 194–199; tegoż, *Studia nad urzędnikami...*, s. 85–94, W. Pałucki, *Studia nad*

Ze względu na szeroki zakres obowiązków pisarzy w województwie mazowieckim, prawdopodobnie nie wykształciło się tam odrębne „leżenie” ksiąg (*positio actorum*). Stosowano jednak inne zabiegi mające na celu lepsze udostępnianie ksiąg ziemskich miejscowej szlachcie¹⁶. Niewykluczone zresztą, że w powiatach, w których znajdowały się kancelarie, były one dostępne przez cały czas razem z księgami grodzkimi.

Ekscepta mazowieckie regulowały także niektóre kwestie związane z urzędem podpiska (*vicenotarius*). Przede wszystkim zwraca uwagę jego dość samodzielna pozycja. Podpiskowie mieli zarządzać kancelarią w zastępstwie nieobecnego pisarza, co przy połączonych pisarstwach i wyodrębnionych urzędach z kancelariami nie było zjawiskiem sporadycznym. W związku z tym wprowadzono dodatkowe wymogi wobec podpisków: osiadłości, zaprzysiężenia oraz stałego przebywania przy kancelarii:

A który by pisarz sam przy aktach grodzkich osobą swą ustawicznie nie był ani mieszkał, aby szlachcica osiadłego i przysięgłego za podpiska przy aktach grodzkich miał¹⁷.

W rocie przysięgi podpiskowie – na wzór pisarzy ziemskich – zobowiązywali się do bezstronnego – bez względu na przyjaźnie, nieprzyjaźnie i swoje interesy – działania i wiernego przepisywania dokumentów do ksiąg¹⁸. Określano tę grupę jako podpisków przysięgłych (*vicenotarius/pronotarius iuratus*), a pierwsze odnalezione wzmianki w księgach i aktach sejmikowych, w których posługiwano się tym terminem, pochodzą z początków XVII stulecia¹⁹. Z czasem zaczęto też stosować nazwę starszego podpiska przysięgłego (*pronotarius/vicenotarius senioris iuratus*). Podpiska ciechanowskiego Wojciecha Grzybowskiego na początku lat 20. XVII w. określano mianem *pronotarius senioris iuratus*²⁰. W o kilkanaście

uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku, Warszawa 1962, s. 86, 240–242; A. Moniuszko, *Relikt sądownictwa średniowiecznego – o jurysdykcji wojewody płockiego nad szlachtą w połowie XVII w.*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, t. 11.2, s. 317–336.

¹⁶ A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy...*, s. 105–111.

¹⁷ VC, t. 2, vol. 1, s. 381–382.

¹⁸ Rota przysięgi podpiska wyszogrodzkiego Michała Fałęckiego z 1637 r., AGAD, Ziemskie Wieczyste Relacje Wyszogrodzkie, t. 14, k. 324–324v. Por. rotę przysięgi regenta sądeckiego Jana Stadnickiego z 1682 r., *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 8, cz. 2, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1909, s. 167–168.

¹⁹ Określenia tego użyto w stosunku Wawrzyńca Milewskiego w łomżyńskich aktach sejmikowych w 1606 r., B.PAU i PAN 8331, k. 90. Z 1610 r. pochodzi wzmianka dotycząca podpiska przysięgłego nurskiego, AGAD, Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 2, k. 395. W 1618 r. podpiskiem przysięgłym wiskim tytułowany był – późniejszy długoletni pisarz – Adam Glinka-Janczewski, B.PAU i PAN, 8350, k. 71.

²⁰ AGAD, Przasnyskie Ziemskie Wieczyste, t. 6, k. 365, 419, 677.

lat późniejszej zapisce wobec urzędu pełnionego przez Pawła Bogdańskiego posłużono się terminem *pronotarius iuratus terrae ciechanoviensis*²¹. W tym samym czasie w kancelarii ziemskiej zakroczymskiej Adama Słonczewskiego określono jako młodszego podpiska (*pronotarius junioris*)²². Wskazuje to na funkcjonujący wówczas, utrwalony już podział na zaprzysiężonych podpisków starszych oraz młodszych, wobec których wymóg składania przysięgi nie był stosowany. Wydaje się zatem, iż podpiskowie przysięgli w województwie mazowieckim zajmowali pozycję, która od połowy XVII w. charakteryzowała urząd regenta, sprawującego pieczę nad pracami kancelarii²³. Z cytowanej normy *Eksceptów mazowieckich* wynika, iż nominacji podpisków dokonywał pisarz²⁴. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy jest adnotacja o złożeniu w 1632 r. przysięgi przez Jakuba Godaczewskiego, który „per Generosum Christopherum Brochowski, notarium terrae Zacroczimensis, viconotarius terram Zacroczimensi factus et constitutus [est]”²⁵.

Określenie *viconotarius senioris* funkcjonowało pod koniec XVI w. także w województwie płockim, choć bez wzmianki o dodatkowym zaprzysiężeniu²⁶. Kwestia złożenia przysięgi przez podpiska kierującego pracami kancelarii – nazwano go już wówczas *regentem* – pojawiła się pół wieku później w jednym z punktów instrukcji przedsejmowej sejmiku raciańskiego. Odwoływano się przy tym wyraźnie do funkcjonowania tego obowiązku w województwie mazowieckim: „Siła się inkonweniencyi dzieje, że regentowie ziemscy i grodzcy nie są przysięgli, aby tedy zwyczajem województwa mazowieckiego przysięgli byli płoccy ziemski i grodzki, zawkrzyński”²⁷. Postulat ten zresztą szybko zrealizowano – w 1647 r. sejm ustanowił obowiązek zaprzysięgania starszych podpisków w województwie płockim i w

²¹ Tamże, t. 8, k. 289.

²² AGAD, Zakroczymskie Grodzkie Wieczyste, t. 82, k. 261.

²³ Wniosek pierwotnego stosowania terminu *viconotarius* w stosunku do *regens* postawili R. Jop, dz. cyt., s. 94 i J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska...*, s. 126–128. Szerzej o obowiązkach i stanowisku regentów: O. Balzer, dz. cyt., s. 301; P. Dąbkowski, *Urzędnicy kancelaryjni...*, s. 3–9; tegoż, *Palestra i księgi sądowe ziemskie...*, s. 103–110; J. Bielecka, *Organizacja i działalność kancelarii...*, s. 132–133; M. Jop, dz. cyt., s. 94–97; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska...*, s. 128–131.

²⁴ O odmienności w tym zakresie województwa mazowieckiego od reszty Korony wspominał już – atoli nie przytaczając podstaw źródłowych swego twierdzenia – O. Balzer, dz. cyt., s. 8.

²⁵ AGAD, Zakroczymskie Grodzkie Wieczyste, t. 86, k. 238v.

²⁶ W 1594 r. Maciej Makomaski w jednej ze wzmianek figuruje jako *viconotarius senioris plocensis*, AGAD, Płockie Grodzkie Wieczyste, t. 97, k. 90v.

²⁷ B.PAU i PAN, 8336, k. 186.

Prusach Królewskich²⁸. Na marginesie warto zwrócić uwagę na wymienne stosowanie w rym okresie terminów *podpisek przysięgły* i *regent* – pierwszego z nich użyto przy postulowaniu wprowadzenia wymogu zaprzysiężenia w 1643 r.²⁹, drugiego – w trzy lata późniejszej, cytowanej wyżej, instrukcji sejmiku płockiego.

2. Ochrona prawno-karna kancelarii ziemskich

Zagadnienie przepisów prawa, chroniących bezpieczeństwo kancelarii sądowych nie było szerzej poruszane w dotychczasowych badaniach, choć wielokrotnie podawano przykłady jego naruszeń³⁰. Kwestii tej nie regulowało prawo stanowione. Liczne normy mające na celu zapewnienie bezpieczeństwa sądów (*securitas iudiciorum*) nie wspominały o kancelariach sądowych. Sytuację komplikuje fakt, że nawet w zakresie bezpieczeństwa sądów stan prawny nie jest zbyt jasny, na co zwrócili uwagę: Adam Lityński³¹ oraz – niedawno – Marzena Dyjakowska³². Podstawowe wątpliwości dotyczą odpowiedzialności za najpoważniejsze przestępstwa: zabójstwa i zranienia sędziów oraz szlachty na rokach sądowych. Dla województwa mazowieckiego oraz podlaskiego ustanowiono w 1598 r. konstytucję dotyczącą bezpieczeństwa zjazdów publicznych. Odnosiła się ona do różnych ekscesów (przykładowo wskazano zabójstwa, zranienia i używanie rusznic) popełnianych w czasie trwania zjazdów i wprowadzała prawno-karną ochronę na wzór Trybunału Koronnego³³. Tymczasem konstytucja tworząca Trybunał Koronny odwoływała się do – bliżej nieokreślonego – statutu. Prawdopodobnie chodziło w tym wypadku o konstytucję z 1507 r., ustanawiającą karę śmierci za powyższe przestępstwa³⁴.

²⁸ *Volumina Legum* (dalej: VL), wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859–1860, t. 4, s. 65.

²⁹ B.PAU i PAN, 8336, k. 177. Na marginesie warto zwrócić uwagę na dekadę wcześniejsze użycie terminu *regent*. W protestacji przeciw uchynieniom płockiej kancelarii ziemskiej w 1632 r. Feliksa Szymborskiego określono jako *decretorum terrestrium sieprecensi notarium et cancellariae terrestriis plocen' regentem*, AGAD, Płockie Grodzkie Wieczyste Relacje, t. 10, k. 736v.

³⁰ Przykładowo zob. P. Dąbkowski, *Palestra i księgi sądowe sanockie...*, s. 6–7, 10–13, 23.

³¹ A. Lityński, *Prawno-karna ochrona sądów szlacheckich w Polsce XVI–XVII w.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, t. 584, „Przegląd Prawa i Administracji” 1981, t. 15, s. 215–246; tegoż, *Prawno-karna ochrona Trybunału Koronnego*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1979, t. 13, s. 101–113.

³² M. Dyjakowska, *Naruszenie bezpieczeństwa obrad Trybunału Koronnego jako crimen laese maiestatis*, [w:] *Trybunał Koronny w kulturze prawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Dębiński et al., Lublin 2008, s. 113–129.

³³ VC, t. 2, vol. 2, wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 253.

³⁴ VC, t. 2, vol. 1, s. 410. O niejasnościach związanych z interpretacją: A. Lityński, *Prawno-karna ochrona Trybunału...*, s. 104–105; M. Dyjakowska, dz. cyt., s. 121–124.

W 1601 r. postanowienia dotyczące bezpieczeństwa sądów lokalnych w województwie mazowieckim zmieniono po raz kolejny. Konstytucja *Securitas iudiciorum Woiewodztwa Mazowieckiego* w zakresie sankcji karnych już wprost powoływała się na konstytucję z 1507 r.³⁵ W innych regulacjach zakazywano także: zbrojnego przybywania na roki sądowe, używania rusznic i broni miotającej, dobytka broni białej w sądzie³⁶. Złamanie tych norm penalizowano karami finansowymi, nieraz bardzo wysokimi, a w 1616 r. ustanowiono karę banicji za zbrojne przybycie na roki w celu wywołania zamieszek³⁷. Zaobserwować przy tym można tendencję do zaostrzania kar, będącą zapewne odpowiedzią na niewielką skuteczność zakazów³⁸.

Przepisy chroniące bezpieczeństwo sądów i osób w nich przebywających w praktyce rozciągano na kancelarię i pracujących w niej urzędników. Zbrojne najście na kancelarię i wywołanie rozruchów zagrożone było – podobnie jak w przypadku sądów – karą „na gardle”. O możliwości zastosowania tych norm świadczy sprawa Tomasza Załęskiego z 1610 r. Za zbrojną napaść na kancelarię różańską sąd grodzki skazał go na karę śmierci, mimo dość błahego przebiegu zdarzenia – szlachcic w trakcie kłótni w pomieszczeniu kancelaryjnym dobył szabli, ciął w stół, na którym leżały księgi i ekstrakty, rozcinając jedną z przepisanych kart i lekko raniąc w palec podpiska³⁹. Drugi z przykładów jest mniej charakterystyczny, gdyż do zajścia doszło w trakcie trwających roków sądu ziemskiego. Sędziego ziemskiego zawkrzeńskiego Marcina Dembskiego skazano za zbrojne najście na kancelarię ziemską w Szreńsku na sześciokrotną karę 14 grzywien (od każdej sztuki broni palnej). Wobec jego sługi Kacpra Miecznikowskiego, który dobył szabli i odciął palec jednego z podpisków, wydano zaoczny wyrok śmierci⁴⁰. Zwłaszcza pierwszy z incydentów świadczy o możliwości zastosowania sankcji przewidywanych za naruszenie bezpieczeństwa sądów. Warto także zwrócić uwagę na jeden z punktów instrukcji poselskiej uchwalonej na sejmiku różańskim w 1625 r. Postulowano w nim roz-

³⁵ VC, t. 2, vol. 2, s. 291.

³⁶ VC, t. 2, vol. 1, s. 410; t. 2, vol. 2, s. 253, 291; t. 3, vol. 1, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010, s. 18, 194; zob. A. Lityński, *Prawnokarna ochrona sądów...*, s. 215–229; M. Dyjakowska, dz. cyt., s. 113–129.

³⁷ VC, t. 3, vol. 1, s. 194. W tejże konstytucji przewidziano sankcję w postaci 1000 grzywien za przybycie na sądy z pocztem przekraczającym 50 osób.

³⁸ W przypadku sądów mazowieckich zob. J. Choińska-Mika, *Sejmiki mazowieckie z przełomu XVI i XVII w. – o zagrożeniach bezpieczeństwa publicznego w Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1995, t. 5, s. 25; A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy...*, s. 80–85.

³⁹ AGAD, Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 2, k. 633v.

⁴⁰ AGAD, Płockie Grodzkie *Decreta Iudicialia*, t. 54, k. n1b (*Decretum 14 marcarum Dembski instigatorii iudici zawkrzensis*).

szerzenie ochrony kancelarii i wprowadzenie kary śmierci za znieważenie podpisu w kancelarii sądowej⁴¹.

3. Odpowiedzialność pisarzy ziemskich i personelu kancelarii

Pisarz ziemski – podobnie jak zasiadający razem z nim w składzie sądu ziemskiego sędzia i podsędek – zobowiązany był do wykonywania swoich obowiązków jurysdykcyjnych. Oznaczało to wymóg stawiania się na rokach sądu ziemskiego, a w województwie płockim (zapewne też rawskim) także na dopilnowaniu „leżenia” ksiąg. Było to o tyle istotne, że – przynajmniej w województwach płockim i rawskim – tylko w ich trakcie funkcjonowała kancelaria ziemska. Nieusprawiedliwione opuszczanie sesji sądu mogło prowadzić nawet do utraty urzędu. Wedle konstytucji z 1550 r. wojewoda miał *ex officio* ogłosić nową elekcję w przypadku, gdy pisarz ziemski nie przybywał na roki ziemskie⁴². Śladów funkcjonowania w praktyce możliwości odwołania sędziów nieprzybywających na roki ziemskie doszukiwać się można w pozwie przeciw podsędkowi różańskiemu z 1647 r.: „privilegium [na podsęstwo – A.M.] a Sacra Regia Maiestate impetravit et post impetrationem Judicia cadentia ex debito officii sui non celebravit”⁴³.

Odpowiedzialność karno-dyscyplinarna pisarzy ziemskich wynikała również z ich obowiązków nadzorowania pracy kancelarii, m. in. wpisywania dekretów sądu, dokumentów i protestacji dostarczanych przez strony, wydawania ekstraktów, przepisywania do indukty protokołów oraz oprawiania ksiąg sądowych. W opracowanym przez Jana Januszowskiego zbiorze prawa znalazła się regulacja pozwalająca na usunięcie pisarza z urzędu w sytuacji, gdy odmawia wpisania do ksiąg dekretu sądu⁴⁴. Zdarzały się także przypadki wzywania pisarzy do wykonywania obowiązków kancelaryjnych pod groźbą wysokiej kary finansowej. Sejmik różański w 1615 r. uchwalił *laudum* przypominające pisarzowi o konieczności przepisania

⁴¹ AGAD, Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 6, k. 279v.

⁴² VC, t. 2, vol. 1, s. 25. Przywoływana niekiedy konstytucja z 1638 r., mówiąca o możliwości usunięcia z urzędu sędziego, podsędka lub pisarza ziemskiego w przypadku trzykrotnej nieusprawiedliwionej nieobecności na rokach sądowych, nie była normą ogólną prawa koronnego, lecz wydana została dla województwa smoleńskiego, zob. VC, t. 3, vol. 2, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013, s. 336–337. Została ona zresztą przejęta z prawa litewskiego, *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego od Najjaśniejszego Hospodara Króla I.M. Zygmunta III na Koronacyey w Krakowie Roku 1588 wydany, a teraz po raz drugi polskim językiem do druku podany* (III Statut litewski), Wilno 1619, rozdz. IV art. 4.

⁴³ AGAD, Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 8, k. 575.

⁴⁴ J. Januszowski, *Statuta, prawa i constitucie koronne łacińskie i polskie ze Statutów, Łaskiego, Herborta i z constitucyi Koronnych zebrane*, Kraków 1600, s. 498.

protokołów do indukty i oprawienia ksiąg sądowych po jego poprzedniku, zagrażając karą 100 grzywien za dalsze niedopełnienie tych czynności⁴⁵. Podobnie odpowiedzialność o charakterze majątkowym groziła za pobieranie zawyżonych taks kancelaryjnych. *Ekscepta mazowieckie* przewidywały za taki czyn karę 14 grzywien⁴⁶, podobną sankcję ustanawiała (potwierdzała?) konstytucja z 1607 r., dotycząca opłat kancelaryjnych części województw (na Mazowszu wprowadzona w 1613 r. w ziemi sochaczewskiej)⁴⁷. Dla pozostałych terytoriów, w tym województwa płockiego, być może też pozostałych ziem rawskiego, kwestie salariów za czynności kancelaryjne regulowała konstytucja z 1613 r., w której podwyższono karę za nadużycia w tym zakresie do 100 grzywien, płatnych *in instanti* pod groźbą banicji⁴⁸.

Śladem po zaniedbaniach i błędach, do których dochodziło w kancelariach ziemskich, są protestacje osób, uznających się za poszkodowane⁴⁹. Mogły one stanowić – oprócz wyrażenia sprzeciwu wobec złamania prawa – także wstępny, przygotowawczy etap w dalszym postępowaniu sądowym⁵⁰. Niejednokrotnie bowiem dochodzono odszkodowa-

⁴⁵ AGAD, Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 3, k. 1069v.–1070. Zaniedbania pisarzy w prowadzeniu akt pojawiały się także w innych kancelariach mazowieckich, zob. A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy...*, s. 148–149. Nie należy tego traktować w żadnym stopniu jako specyfiki mazowieckiej, np. por. P. Dąbkowski, *Palestra i księgi sądowe trembowelskie...*, s. 5–10; tegoż, *Księgi sądowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce*, Przemysł 1936, [odbitka z „Rocznika Przemyskiego” 1928–1973, t. 8], s. 4–10, 14; tegoż, *Kilka uwag o oprawie ksiąg sądowych polskich*, Lwów 1918, (odbitka z „Exlibris”, t. 1 vol. 2) s. 4–5; R. Jop, dz. cyt., s. 127.

⁴⁶ VC, t. 2, vol. 1, s. 381–382. Niekiedy sejmiki domagały się zaostrzenia regulacji w tej materii. Sejmiki: wiski w 1601 r. oraz liwski w 1608 r. postulowały podwyższenie kary do 100 grzywien, B. PAU i PAN 8350, k. 41; B. PAU i PAN 8322, k. 51v. „Namówienia” większych kar na pisarzy domagała się też szlachta na sejmiku czerskim w 1618 r., B. PAU i PAN 8319, k. 75v.

⁴⁷ VC, t. 2, vol. 2, s. 357; t. 3, vol. 1, s. 128.

⁴⁸ Tamże, s. 128.

⁴⁹ Przykładowo, protestacje z powodu: niewpisania lub odmowy wpisania dokumentów do ksiąg, AGAD, Różańskie Grodzkie Wieczyste, t. 5, k. 212v.–213; Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 3, k. 118–118v., t. 6, k. 288; Płockie Grodzkie Wieczyste, t. 89, k. 607–608; Płockie Grodzkie Wieczyste Relacje, t. 10, k. 45; odmowy wydania ekstraktu, tamże, t. 1, k. 485v.; t. 9, k. 154v.–155, Płockie Grodzkie Wieczyste, t. 97, k. 699–699v.; pomyłki przy wpisywaniu do ksiąg, tamże, t. 105, k. 140v.–141; Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 1, k. 395–395v., t. 8, k. 267; wpisaniu dokumentu, Różańskie Grodzkie Wieczyste, t. 12, k. 149; Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 4, k. 422; Płockie Grodzkie Wieczyste Relacje, t. 10, k. 736v.

⁵⁰ Szerzej o procesowym znaczeniu protestacji: M. Mikołajczyk, *Na drodze do powstania procesu mieszanego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 1991, t. 1193, s. 17–18; A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy...*, s. 209–210.

nia – niekiedy bardzo wysokiego – za poniesione straty wywołane uchycieniami ze strony kancelarii. Przykładem może być sprawa pisarza wyszogrodzkiego Seweryna Węgrzynowskiego, od którego domagano się sumy 20 tysięcy florenów za aktykowanie przez jednego z podpisków sfałszowanego dokumentu. Pisarz starał bronić się, wykazując swoją nieświadomość i sam wystosowując pozwy wobec ojca podpiska – nie wiadomo jednak, z jakim efektem⁵¹. W 1593 r. pozwano przed Trybunał Koronny pisarza ziemskiego zawkrzeńskiego Stanisława Kossobudzkiego o wypłatę odszkodowania o łącznej wysokości 30 tysięcy florenów za sfałszowanie dwóch wpisów (zastawu na dobrach i pozwu)⁵². W 1600 r. – pisarza ziemskiego plockiego Pawła Garwaskiego za szkody spowodowane niewydaniem odpisu skrutynium z ksiąg ziemskich⁵³. Pojawiały się również roszczenia odszkodowawcze wobec pisarzy, wywołane pobieraniem zawyżonych opłat kancelaryjnych: zawkrzeńskiego Stanisława Kossobudzkiego⁵⁴ i ciechanowskiego Bartłomieja Kanigowskiego⁵⁵. W przypadku województwa plockiego, w którym kancelaria ziemska otwarta była w trakcie roków sądowych i „leżenia” ksiąg, pozwy powodowane brakiem dostępu do ksiąg ziemskich mogły być kierowane przeciw całemu składowi ziemstwa. W 1593 r. Jan Gnoiński pozwał zawkrzeńskich: sędziego Adama Kosmaczewskiego, podsędka Marcina Dembskiego i pisarza Stanisława Kossobudzkiego o szkody (oszacowane na 10 tysięcy florenów) wynikające z odwołania „leżenia” ksiąg w Szreńsku i braku możliwości otrzymania ekstraktów pewnych dokumentów, a w konsekwencji – przegrania innego procesu⁵⁶. Kilka przedstawionych przykładów – a pogłębiona kwerenda w księgach zapewne dostarczy dalszych – wyraźnie wskazuje na pewien wzorzec postępowania w przypadku zaniedbań obowiązków kancelaryjnych. Ze zgromadzonego dotychczas materiału źródłowego wynika, że pisarze ponosili podwójną odpowiedzialność: karno-dyscyplinarną oraz cywilną, dochodzoną przez pokrzywdzonych na drodze roszczeń odszkodowawczych.

⁵¹ AGAD, Ziemskie Wieczyste Relacje Wyszogrodzkie, t. 10, k. 126, 315–315v., zob. A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy...*, s. 147.

⁵² AGAD, Płockie Grodzkie Wieczyste Relacje, t. 1 k. 88v.–89.

⁵³ AGAD, Płockie Grodzkie Wieczyste, t. 105, k. 38v.

⁵⁴ AGAD, Płockie Grodzkie Wieczyste Relacje, t. 1, k. 596 (1596 r.) – tu wyraźnie wskazano, że opłaty w wysokości 9 – zamiast 5 groszy – pobierał podpis; Płockie Grodzkie Wieczyste, t. 107, k. 112v. (1603 r.)

⁵⁵ AGAD, Płockie Grodzkie Wieczyste, t. 105, k. 540–540v.

⁵⁶ AGAD, Płockie Grodzkie Wieczyste Relacje, t. 1, k. 89–89v., 109; Płockie Grodzkie Wieczyste, t. 97, k. 970.

Pozostaje jeszcze kwestia kręgu osób ponoszących odpowiedzialność. W pierwszym rzędzie należeli do nich pisarze ziemscy, którzy z racji sprawowanego nadzoru nad kancelarią odpowiadali zarówno za błędy własne, jak i podległego im personelu⁵⁷. W przytoczonych wyżej przykładach pozwów przeciw pisarzom – a jeszcze częściej w kierowanych przeciw nim protestacjach – nieraz wskazywano, że uchybień w praktyce dopuścili się podpiskowie. Przykładowo: w pozwie przeciw S. Kossobudzkemu o podniesienie taks kancelaryjnych wskazywano, że to podpisek zawkrzeński pobierał 9 zamiast przewidzianych prawem 5 groszy opłaty od wpisu mocji. Charakterystyczne jest też zachowanie S. Węgrzynowskiego, który – pozwany o odszkodowanie za fałszerstwo – sam starał się dochodzić sprawiedliwości od rzeczywistego sprawcy. Nie pozwał jednak podpiska Stanisława Nowowiejskiego o sfalszowanie wpisu – zapewne wiedziony tym, że sam miał nadzorować jego pracę – tylko jego ojca o zalecenie mu młodziana do służby kancelaryjnej⁵⁸. Wydaje się, że na podobnych jak pisarze zasadach odpowiadali również podpiskowie przysięgli. Zjawisko solidarnej odpowiedzialności pisarzy i zaprzysiężonych regentów odnotował dla XVIII w. O. Balzer⁵⁹. Wspomniana już pozycja podpisków w województwie mazowieckim wywoływała podobne skutki. Pobranie zawyżonych opłat za ekstrakty w sprawach skarbowych w kancelarii ciechanowskiej w 1601 r. spowodowało wystosowanie przez instygatora królewskiego dwóch pozwów: obok pisarza B. Kanigowskiego pozwano podpiska przysięgłego ciechanowskiego Stanisława Ślubowskiego. W 1610 r. wniesiono do grodu różańskiego protestację dotyczącą pominięcia w apelacji części osób będących stroną powodową przy wpisywaniu sprawy do akt sądowych. Protest ten skierowany był przeciw Jędrzejowi Święcickiemu, pisarzowi nurskiemu oraz podpiskom ostrowskim: przysięgłemu Adamowi Szeligowskiemu i Janowi Rawie⁶⁰. Prawdopodobnie ostatni z wymienionych osobiście popełnił pomyłkę – pisarz i podpisek zaś odpowiadali za niewłaściwy nadzór. Sprawą otwartą pozostaje kwestia, czy wskazanie w protestacji podpiska Jana Rawy dawało możliwość pozwania go do sądu na równi z jego przysięgłymi zwierzchnikami. Dotychczas w badaniach wskazywano raczej na odpowiedzialność niższego personelu kancelaryjnego tylko przed ich zwierzchnikami⁶¹. Przytoczone dwa przykłady sygnalizują odpowiedzial-

⁵⁷ Na odpowiedzialność osób nadzorujących – w przypadku kancelarii grodzkich starostów – za podległy im personel wskazywał już O. Balzer, dz. cyt., s. 8, 47–48.

⁵⁸ AGAD, Ziemskie Wieczyste Relacje Wyszogrodzkie, t. 10, k. 315–315v.

⁵⁹ O. Balzer, dz. cyt., s. 9, 35.

⁶⁰ AGAD, Różańskie Grodzkie Relacje Oblaty, t. 2, k. 395–395v.

⁶¹ O. Balzer, dz. cyt., s. 8–9.

ność zarówno pisarzy, jak i podpisków przysięgłych, lecz kwestia ta wymaga jeszcze szczegółowych badań.

Podsumowanie

Problematyka funkcjonowania kancelarii ziemskich i grodzkich na Mazowszu, zwłaszcza zaś w województwie mazowieckim, wciąż czeka na swojego badacza. Wstępne wnioski, płynące z badań nad sądownictwem ziemskim, potwierdzają utrzymywanie się specyfiki organizacji kancelarii województwa mazowieckiego: pewnego stopnia połączenia ziemskich i grodzkich, decydowania o obsadzie personalnej kancelarii grodzkiej przez pisarza ziemskiego, wcześniejszego niż w innych ziemiach koronnych pojawienia się przysięgłego podpiska (regenta), nadzorującego prace kancelaryjne w zastępstwie pisarza.

W zakresie ochrony prawnokarnej kancelarii w praktyce korzystano z regulacji dotyczących ochrony sądu (*securitas iudiciorum*). Odznaczały się one względną surowością sankcji karnych: wysokimi karami majątkowymi za lżejsze naruszenia oraz możliwością orzeczenia kary śmierci w przypadku zabójstwa lub zranienia osób przebywających w kancelarii. Należy jednak pamiętać, że – podobnie jak w przypadku sądów – były to normy prawa stanowionego, natomiast praktyka i częstotliwość ich stosowania pozostają odrębnym problemem badawczym.

Odpowiedzialność za zaniedbania obowiązków spoczywała na osobach nadzorujących pracę kancelarii ziemskich: przede wszystkim pisarzach, a także prawdopodobnie podpiskach przysięgłych. Realizowano ją na dwa sposoby: karno-dyscyplinarny (możliwość pozbawienia urzędu, grzywny) oraz cywilny (roszczenia osób, które poniosły szkodę na skutek błędów i zaniechań popełnionych przez urzędników kancelaryjnych). Warto zwłaszcza zwrócić uwagę na tę drugą drogę, choćby ze względu na pojawiające się bardzo wysokie – sięgające dziesiątek tysięcy florenów – roszczenia wobec pisarzy ziemskich.

Адам Монюшко

**Правовая защита и ответственность местных чиновников.
Избранные аспекты функционирования канцелярий земских судов
в Мазовии в 1588–1648 гг.**

Резюме

Статья посвящена двум аспектам функционирования земских канцелярий (земских судов): правовой защите канцелярий и ответственности должностных лиц за невыполнение обязанностей. Автор подчеркивает, что проблема функционирования земских и коронных канцелярий в Мазовии все еще ждет своего исследователя. Выводы, которые автор делает в своей статье, подтверждают поддержание специфики организации канцелярий в Мазоветском воеводстве: 1) некоторая степень соединения земских и коронных канцелярий, 2) решение пополнения штата коронной канцелярии со стороны писаря земского суда, 3) появление присяжного подписаря (регента), контролирующего работу канцелярии в отсутствие писаря, раньше, чем в других землях Королевства Польского. В итоге автор подчеркивает, что ответственность за неисполнение обязанностей несли лица, контролирующие работу земских канцелярий – в основном писарях, и, вероятно, присяжные подписари.

Adam Moniuszko

**Legal protection and responsibility of officials.
Selected aspects functioning the Land Office in Mazovia
in the years 1588–1648**

Summary

Article deals with two aspects of the functioning Gentry Land Office: the legal protection of chancellery and the liability of officials for failing duties. The author stresses that the issue of the functioning of terrestrial and royal court office in Mazovia is still waiting for his researcher. The conclusions which the author drew in his article, confirm maintenance of the specifics chancellery organization in the Mazovia voivodship: 1) some degree connections land office and royal court office, 2) decide on the cast of chancellery personnel royal court office by the writer land offic, 3) , Earlier in relation to other lands of the Crown appearance a certified subscriba (regent) supervising secretarial work as a substitute for the scriba. Author at the end emphasizes that the responsibility for dereliction of duty rests with the people supervising the work of chancellery land office – mostly writers, and probably sworn subscribas.